

Садоўская А. Л. Лінгвакультурны падыход да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы // Роднае слова. – 2008. – № 8. – С. 35 – 39.

Этналінгвістычны падыход да аналізу фразеалагізмаў цесна змыкаецца і арганічна пераплятаецца з даследаваннем нацыянальна-культурнай спецыфікі ўстойлівых моўных адзінак з пазіцыі лінгвакультуралогіі. Сам тэрмін “**лінгвакультуралогія**” з’явіўся ў канцы ХХ стагоддзя ў сувязі якраз з работамі фразеалагічнай школы на чале з В.М. Тэлія і работай В.В. Вераб’ева “**Культуралагічная парадыгма рускай мовы**” (1994). Пад **лінгвакультуралогіяй** разумеецца навука, якая ўзнікла на стыку лінгвістыкі і культуралогіі і даследуе праявы культуры народа, што адлюстраваліся і замацаваліся ў мове [1, с. 8]. Калі ўзяць пад увагу прыведзенае азначэнне, відавочнай з’яўляецца па сутнасці практычная тоеснасць задач, якія ставяць перад сабой даследчыкі этналінгвістыкі і лінгвакультуралогіі. Таму лічым мэтазгодным найперш акцэнтаваць увагу на іх адметнасці.

Так, В.М. Тэлія і іншыя маскоўскія даследчыкі выкарыстоўваюць тэрмін «лінгвакультуралогія» для намінацыі “той часткі этналінгвістыкі, якая прысвечана вывучэнню і апісанню карэспандэнцыі мовы і культуры ў іх сінхронным узаемадзеянні” [6, с. 217]. В.М. Тэлія таксама канстатуе, што глабальныя задачы лінгвакультуралогіі ў асноўным супадаюць з тымі (з улікам адзначанага вышэй сінхроннага аспекту апісання), якія былі абзначаны М.І. Талстым (адным з заснавальнікаў славянскай этналінгвістыкі) пры вызначэнні праграмы этналінгвістыкі. Аднак адрозненне заключаецца найперш у тым, што праграма маскоўскай этналінгвістыкі ажыццяўляецца ў цяперашні час пераважна на этнічным матэрыяле славянскіх моў у іх гістарычнай рэтраспектыве і заснавана на вывучэнні “преданий старины глубокой”, што дайшлі да нас і знайшлі сваё адлюстраванне ў фальклорных тэкстах, рытуалах бытавога і рэлігійнага характару і г.д., а лінгвакультуралогія, як ужо было адзначана, “даследуе перш за ўсё жывыя камунікатывыя працэсы і сувязь выкарыстаных у іх моўных выказаў з сінхронна дзеючым менталітэтам народа” [6, с. 218]. Такое разуменне прадмета лінгвакультуралогіі развівае ідэі, выказаныя ў свой час А.А. Патабнёй, М.М. Пакроўскім, У.В. Вінаградавым, Дз.С. Ліхачовым, Ю.М. Лотманам, ідэі, якія звязаны з праяўленнем культурна-нацыянальнай спецыфікі выяўленчых сродкаў мовы.

Значным укладам у развіццё лінгвакультуралогіі сталі манаграфіі віцебскай даследчыцы В.А. Маславай “Уводзіны ў лінгвакультуралогію” (1997) і “Лінгвакультуралогія” (2001). У гэтых кнігах акрэсліваецца асноўныя паняцці лінгвакультуралогіі, а таксама праводзіцца аналіз міфаў, што захаваліся ў метафарах і фразеалагізмах. Працягваючы традыцыю маскоўскай школы В.М. Тэлія, В.А. Маслава аднак лічыць, што “мы маем права бачыць аб’ект лінгвакультуралогіі не толькі ў сінхронным узаемадзеянні мовы і культуры, паколькі мова служыць сродкам назапашвання і захавання культурна-значнай інфармацыі” [4, с. 10]. У некаторых адзінках гэта інфармацыя для сучаснага

носьбіта мовы з'яўляецца імпліцытнай, прыхаванай і можа быць атрымана толькі апасродкавана, але яна ёсць і “працуе” на ўзроўні падсвядомасці. Лінгвакультуралаг і павінен прымяніць некаторыя спецыяльныя прыёмы для таго, каб атрымаць закладзеную ў моўных знаках культурную інфармацыю.

Асноўным метадам аналізу моўных знакаў у лінгвакультуралогіі з'яўляецца працэдура суадносінаў груп ці масіваў моўных знакаў са знакамі, катэгорыямі культуры. Культурная інфармацыя «рассеяна» ў мове, яна свядома або несвядома ўзнаўляецца носьбітамі мовы, якія выкарыстоўваюць моўныя выразы ў пэўных сітуацыях, з пэўнымі мэтамі і з пэўнай эмацыянальна-ацэначнай афарбоўкай. Задача даследчыка якраз і заключаецца ў інтэрпрэтацыі дэнататыўнага ці вобразна матываванага аспектаў моўных знакаў (у нашым выпадку – фразеалагізмаў) у катэгорыях культуры, г.зн. у суадносінах фразеалагічных адзінак мовы з пэўнымі фрагментамі і адзінкамі культуры. [гл. больш дэтальна: 7].

Такім чынам атрымліваецца, што “этналінгвістычная арыентацыя даследавання і апісання накіравана перадусім на гістарычна рэканструктыўны план выяўлення культурных пластоў у фарміраванні фразеалагізмаў. Лінгвакультуралагічны аналіз мае на мэце вывучэнне здольнасці фразеалагічных знакаў адлюстроўваць сучасную культурную самасвядомасць народа, якая разумеецца як “касцяк” яго ментальнасці, і рэпрэзентаваць яе ў працэсах жывога выкарыстання фразеалагізмаў у дыскурсах розных тыпаў” [5, с. 14 – 15].

Праводзячы свае даследаванні на матэрыяле рускай фразеалогіі, В.М. Тэлія піша, што фразеалагічны склад мовы – гэта «люстэрка, у якім лінгвакультурная супольнасць ідэнтыфікуе сваю нацыянальную самасвядомасць», менавіта фразеалагізмы як бы навязваюць носьбітам мовы своеасаблівае бачанне свету, сітуацыі.

Так, напрыклад, аналіз беларускіх прыказак і прымавак гаворыць нам пра своеасаблівае “зніжэнне” для беларусаў паняццяў пра Радзіму (параўн. з добра вядомым нам рускім выразам *широка страна моя родная...*) да ўзроўню архетыпаў “роднага краю”, “кутка”, “хаткі”: *Кожнаму свой куток міл; У сваім краю, як у раю; Дарагая тая хатка, дзе радзіла мяне матка; Дораг той куток, дзе рэзаны пупок; Свая хатка, як родная матка; Як свой кут маю, дык нічога не дбаю; Каб не быў тут пупок закапаны, жыў бы ў другім месцы і інш.* У плане названых уяўленняў цікава згадаць праблематыку п’есы Я. Купалы “Раскіданае гняздо” і выслоўе К.Чорнага “*Радзіма пачынаецца там, дзе прайшло дзяцінства*”. Значная колькасць устойлівых выразаў побач з рэпрэзентацыяй моцнай прывязанасці беларусаў да родных мясцін сведчыць таксама пра глыбокую любоў, павагу і пашану беларускага народа да зямлі – асновы жыцця і дабрабыту ва ўсе часы: *Зямелька – матка наша: і корміць, і поіць, і адзяваець нас; Зямелька – нас усіх маці: яна нас корміць, яна нас прыгорне.* Параўнанне ў прыведзеных адзінках зямлі з маці, якая корміць, гадуе, клапаціцца пра ўсіх, перадае найвышэйшую ступень павагі і ўдзячнасці роднай зямельцы, што заўсёды жыла ў сэрцы беларуса і інш.

Акрэсліваючы пытанне «Лінгвакультурны аспект беларускай фразеалогіі», варта звярнуць асаблівую ўвагу на тое, што **рознныя тыпы фразеалагізмаў парознаму адлюстроўваюць нацыянальную культуру**.

Па-першае, некаторыя фразеалагізмы адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру як цэласныя моўныя знакі. Напрыклад, як знак сітуацыі беларускі фразеалагізм **як на Дзяды** ўжываецца са значэннямі: 1) выдатна, уволю наесціся, 2) вельмі многа (пра яду). Культурна-гістарычны каментарый: «Дзяды – старадаўняе памінанне нябожчыкаў на Беларусі, а таксама дзень, калі адбываўся гэты абрад. На Дзяды гатавалася сем – дзесяць страў (куцця, бліны, клёцкі, ячня, мяса і інш.) Пасля малення гаспадар выходзіў з хаты і заклікаў на вячэру «дзядоў»-нябожчыкаў. Сям’я ела з перапынкамі, кладучы час ад часу лыжкі на стол, каб імі сімвалічна маглі пакарыстацца «дзяды». На іх долю яшчэ адлівалі і адкладвалі ад кожнай стравы ў асобны посуд. Пасля вячэры не прыбіралі са стала: пакідалі нібыта для нябожчыкаў» [3, с.433]; **хоць у пятніцу** абазначае ‘ў любы момант, у самы блізкі час’, ужыв. пры словах *замуж, жаніць*. Першапачатковы сэнс выразу – ‘хоць у той дзень, калі не дазвалялася спраўляць вяселле’. Культурна-гістарычны каментарый: «вясельным днём была нядзеля. Пятніца з часоў язычніцтва лічылася нерабочым днём. Гэта традыцыя захоўвалася на Беларусі доўгі час. Яшчэ ў канцы XIX стагоддзя ў пятніцу нельга было шыць, купаць дзяцей, мыць бялізну; калі ў Велікарусі засталіся ў народнай памяці і ў пашане толькі тры пятніцы.., у Беларусі... небяспечныя і страшныя ўсе пяцьдзсят дзве. «Хто ў пятніцу спявае, той ў нядзелю адплача» – народная прымета і перасцярога, занатаваная М.Федароўскім» [3, с.399].

Па-другое, яны адлюстроўваюць нацыянальную культуру беларусаў адзінкамі свайго лексіка-семантычнага (і лексіка-граматычнага) складу. Гэта перш за ўсё тычыцца назваў рэалій матэрыяльнай і духоўнай культуры беларусаў, жывёльнага і расліннага свету краіны, імёнаў людзей і геаграфічных назваў і г.д., што згадваюцца ў выказах. Прычым некаторыя словы могуць належаць да так званай **безэквівалентнай лексікі***. І такіх устойлівых моўных формаў у

* **Безэквівалентныя словы** – гэта словы, да якіх нельга знайсці ў іншых мовах аднаслоўныя эквіваленты. Беларуская безэквівалентная лексіка складае каля 7-8 працэнтаў ад агульнай колькасці беларускіх слоў актыўнага ўжытку. Прыкладзём некалькі беларускіх слоў, якія з’яўляюцца безэквівалентнымі ў рускамоўным дачыненні і зафіксаваны ў слоўніку беларускай безэквівалентнай лексікі (у рускамоўным дачыненні) І.Р. Шкрабы “Самабытнае слова”: *бацькаўшчына (отцовское наследство), блінцоўка (небольшая дежа, предназначенная для замешивания теста), буслянка (гнездо аиста), маладзік (молодой месяц), калядніца (рождественская пора, рождественская ночь), руплівец (прилежный, старательный человек), заскварыць (заправит жареным салом)* і інш.

У безэквівалентную лексіку ўключаюцца так званыя **экзатызмы** – назвы прадметаў і паняццяў, характэрныя для духоўнай культуры і матэрыяльнага побыту народа, а таксама абумоўленых асаблівасцямі прыроднага і геапалітычнага становішча краіны. Дакладней, гэта назвы тых прадметаў і з’яў рэчаіснасці, якія характарызуюць бытавыя, сацыяльныя, культурныя, экалагічныя і іншыя ўмовы жыцця толькі аднаго народа і адсутнічаюць у другога. Адзнаку нацыянальнага, мясцовага, гістарычнага або фальклорна-міфалагічнага каларыту нясуць на сабе такія беларускія назвы і звароты, як *васпан, ягамосць, верашчака, ваўкалак, рэзгіны* і інш.

Экзатызмы і этнаграфізмы не столькі раскрываюць або тлумачаць чужую культуру, колькі сімвалізуюць яе. Так, словы *біль, эсквайр, спікер, шылінг* асацыіруюцца з Англіяй; *кішлак, арык, дэжканін, бархан* – гэта знакі ўсходняй, паўднёваазіяцкай культуры; *сакура, ікебана, сакэ* – знакі традыцыйнай японскай культуры; *бекеша, гуляш, гусар, чардаш* – знакі венгерскай культуры і г.д.

Храналагічныя экзатызмы называюцца **гістарызмамі**, напрыклад: *панишчына (крепостное право), дзядзькаванне (старый обычай белорусских панов отдавать своих сыновей на воспитание в крестьянские семьи), вайтаўства, або вайтоўства (должность войта, а также работа, связанная с исполнением обязанностей войта)*

беларускай мове вельмі шмат. Прывядзём некалькі прыкладаў: *у лапці абуць* – паступіць нядобрасумленна, ашукаць, падмануць каго-н.; *плесці лапці, кашалі з лапцямі (кашалі без дужак) плесці* – гаварыць абы-што, выдумваць; *ні млён ні таўкач* – ні на што не здатны, няўмелы (*млён* – палка, якой круцяць жорны, сячкаруню; безэквівалентнае ў рускамоўным дачыненні слова); *ні ў кола, ні ў мяла* – няўмелы, няздатны (у тым ліку да гаспадарчых работ) чалавек (*кола* – млынавое кола, *мяла* – мяліца, мялка, на якой лён або пяньку мнуць); *збор каляда* – група людзей ці прадметаў, неаднародных па якіх-небудзь прыметах, якасцях. Першапачаткова – пра розныя падарункі, сабраныя ў выніку калядавання. Фіксуецца ў «Зборніку беларускіх» прыказак І.І. Насовіча; *ляпнуць як лапцем па балоце (як лапцем па цымбалах)* – вельмі недарэчна, нетактоўна штосьці сказаць; *як дзядзька ў Вільні* – разгублена, збянтэжана, непрывычна, ніякавата (вобраз склаўся на аснове эпизодаў з паэмы Я. Коласа «Новая зямля», раздзел «Дзядзька ў Вільні»). І шмат іншых: *не за дзень Вільня станавілася, не адразу Вільню пабудавалі, язык Вільні дапытае, смаргонская палітыка, выпускнік смаргонскай акадэміі, маладзіца як брусніца, казаў Халімон рабой кабыле сон, два вазы і цэбар, брэша як лён чэша, бліны-ляпешкі з аднае дзежкі, да цмока, да вадзяніка, да хатніка, да балотніка, да лесавіка* (руск.: *к чертовой матери, к чертовой бабушке*), *аборай хлеб кроіць, стаячаму лапці падпляце* (руск. *на ходу подметки рвет*), *ні к Сідару, ні к Хведару, быў і ў коле і ў мяле, малатарня пустая, язык ў лапцёх, язык як калаўрот, языком у Вільні, а галавою за печчу* (руск.: *где много слов, там мало дела*), *дарагое яечка да Вялікадня, не да каляды, калі поўна хата бяды і інш.*

І па-трэцяе, фразеалагічныя адзінкі адлюстроўваюць беларускую нацыянальную культуру сваімі прататыпамі, паколькі генетычна свабодныя спалучэнні слоў самім сваім з’яўленнем (і далейшым замацаваннем у маўленні) былі абавязаны пэўным звычаем, традыцыям, своеасаблівасцям побыту і духоўнага свету беларусаў, гістарычным падзеям, што ў розныя часы адбываліся на Беларусі і інш. Напрыклад, фразеалагізм *за дзедам шведам* (вельмі даўно) захаваў звесткі пра прыход на беларускія землі шведскіх заваёўнікаў (1655 і 1706-1708 гг.); *ісці як на паничыну*. Што датычыць беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў абазначанай групы, то вялікая колькасць іх зафіксавана і пададзена разам з культурна-гістарычным каментарыем у першым лінгвакраіназнаўчым слоўніку-даведніку беларускіх прыказак, прымавак і афарызмаў С.Ф. Івановай, Я.Я. Іванова [гл.:2].

Такім чынам, пры лінгвакультурным падыходзе да аналізу фразеалагічных рэсурсаў мовы ўстанаўліваецца найперш сувязь іх асацыятыўна-вобразнай асновы з культурна-нацыянальнымі эталонамі, сімваламі і стэрэатыпамі. Такі падыход да аналізу фразеалагізмаў дае магчымасць сцвярджаць, што фразеалагізмы маюць высокую лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць, паколькі яны з’яўляюцца унікальнай скарбніцай пэўнай этнакультурнай, гістарычнай і геаграфічнай інфармацыі. Яны перадаюць нацыянальна-спецыфічнае светабачанне і структураванне рэчаіснасці,

і інш. Да гістарызмаў таксама складана падабраць адпаведнік у іншай мове, але яны слухна лічацца ключом да разумення культурнай мінуўшчыны.

таму што цэлы шэраг фразеалагізмаў мае ў сваёй семантыцы нацыянальна-культурны кампанент – або сінхронна, з пазіцыяй сучаснай моўнай свядомасці, або дыяхронна, г.зн. толькі з прычыны звязанасці з нацыянальнай культурай словазлучэння-прататыпа. Так ці інакш яны сведчаць пра асаблівасці нацыянальнага характару, спосабы мыслення, маральна-эстэтычныя вартасці беларусаў, сфарміраваныя пад уплывам прыродна-геаграфічнага, гістарычнага, палітычнага, культурнага і іншых чыннікаў.

Літаратура

1. Березович Е.Л. Русская топонимия в этнолингвистическом аспекте: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.01 / Урал. гос. ун-т им. А.М. Горького. Екатеринбург, 1999.
2. Иванова С.Ф., Иваноў Я.Я. Слоўнік беларускіх прыказак, прымавак і крылатых выказаў: Лінгвакраіназнаўчы дапаможнік. – Мн., 1997.
3. Лепешаў І.Я. Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў. – Мн., 2004.
4. Маслова В.А. Введение в лингвокультурологию: Учебное пособие. – М., 1997.
5. Телия В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры // Фразеология в контексте культуры: Сб. ст. / Рос. акад. наук. Ин-т языкознания. Проблем. группа “Общая фразеология”; Под ред. В.Н. Телия. – М., 1999. С. 13 – 25.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.
7. Язык и культура: Сб. обзоров / Рос. акад. наук. Ин-т науч. информ. по обществ. наукам; Отв. ред. Е.О. Опарина. – М., 1999. (Сер. Теория и история языкознания, Вып. 2).

Пытанні для самаправеркі

1. Што такое *лінгвакультуралогія*? Параўнайце задачы лінгвакультуралогіі і этналінгвістыкі: у чым яны тоесныя, а ў чым адметныя? Якія даследаванні па лінгвакультуралогіі вядуцца на Беларусі?
2. Раскрыйце сутнасць асноўнага метаду аналізу моўных знакаў у лінгвакультуралогіі.
3. На што зарыентаваны лінгвакультурны падыход да вывучэння фразеалагізмаў?
4. Раскажыце, якім чынам фразеалагічныя адзінкі могуць адлюстроўваць нацыянальную культуру пэўнага народа. Адказ падмацуйце прыкладамі.
5. На прыкладзе канкрэтнага фразеалагічнага матэрыялу беларускай мовы дакажыце, што фразеалагізмы маюць высокую лінгвакраіназнаўчую каштоўнасць і з’яўляюцца унікальнай скарбніцай пэўнай этнакультурнай, гістарычнай і географічнай інфармацыі.